Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 1
IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR

ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIY IJTIMOIY-AXLOQIY MEROSIDA ADOLAT VA KOMIL INSON KONSEPSIYALARI: QIYOSIY-KOMPARATIV TAHLIL

Ruslan Damirovich Mustayev*
Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ rm31082209@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijtimoiy-axloqiy merosidagi adolat hamda komil inson konsepsiyalari qiyosiy-komparativ yondashuv asosida tahlil qilingan. Tadqiqotning manbashunoslik bazasini Jomiyning «Bahoriston» asari, uning tasavvufiy-axloqiy merosi, Navoiyning «Mahbub ul-qulub», «Hayrat ul-abror», «Lison ut-tayr», «Saddi Iskandariy» va «Vaqfiya» asarlari tashkil etdi. Tarixiy-qiyosiy, germenevtik, konseptual va kontent-tahlil usullari orqali ikki mutafakkir ta'limotida inson qadri, axloqiy o'zini tarbiyalash, ijtimoiy mas'uliyat, adolatli hukmdor, xalq manfaati, ilm-ma'rifat va saxovat kategoriyalarining o'zaro munosabati ochib berildi. Natijalar Jomiyda komillikning asosiy o'lchovi ichki poklanish va irfoniy idrok bilan belgilansa, Navoiyda mazkur tamoyillar ijtimoiy faollik, davlat xizmati va xalq farovonligi bilan kengaytirilganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, har ikki mutafakkir adolatni shaxsiy fazilat doirasidan chiqarib, jamiyat barqarorligi va davlat legitimligining ma'naviy sharti sifatida talqin qilgan. Tadqiqot natijalari Sharq axloqiy tafakkuri, ijtimoiy falsafa va ma'naviy tarbiyaga oid fanlarni o'qitishda nazariy manba sifatida qo'llanishi mumkin.

Kalit so'zlar

Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, adolat, komil inson, ijtimoiy axloq, tasavvuf, xalqparvarlik, davlat boshqaruvi, ma'naviy kamolot, komparativistika.

DOI: 10.5281/zenodo.21743866

KIRISH

XV asr Hirot madaniy muhiti fors-tojik va turkiy adabiy an'analar, tasavvufiy tafakkur, davlatchilik tajribasi hamda ilmiy homiylik bir nuqtada tutashgan noyob intellektual makon edi. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ana shu muhitning ikki yirik namoyandasi sifatida nafaqat mumtoz adabiyot rivojiga, balki inson, jamiyat, axloq va hokimiyat munosabatlarini anglashga ham salmoqli hissa qo'shdi. Jomiyning hayoti va serqirra ijodiy faoliyati qariyb yarim asrni qamrab olgani, uning fors va arab tillarida she'riy hamda nasriy asarlar yaratgani ilmiy manbalarda qayd etiladi [3]. Navoiy esa turkiy adabiy tilning nufuzini oshirgan shoir bo'lish bilan birga, davlat arbobi, madaniyat homiysi va ijtimoiy tafakkur sohibi sifatida faoliyat yuritgan [9; 11].

Ikki mutafakkirning ma'naviy munosabatlari oddiy adabiy ta'sir doirasi bilan cheklanmaydi. Navoiy Jomiyni ustoz va ruhiy rahnamo sifatida e'tirof etgan, Jomiy esa Navoiyning adabiy iste'dodi va ma'rifiy faoliyatini qo'llab-quvvatlagan. Bu hamkorlik Hirotdagi forsiy va turkiy madaniy an'analarning raqobat emas, ijodiy muloqot asosida rivojlanganini ko'rsatadi. Mazkur holat ularning ijtimoiy-axloqiy qarashlarini bir-biridan ajratilgan holda emas, balki umumiy madaniy va irfoniy tizim ichida qiyosiy o'rganishni taqozo etadi [4; 15].

Mavzuning dolzarbligi adolat, inson qadri, axloqiy mas'uliyat va davlat xizmatining ma'naviy mezonlari bugungi ijtimoiy-falsafiy munozaralarda ham markaziy o'rin tutishi bilan belgilanadi. Jomiy va Navoiy asarlarida adolat faqat hukmdorga qo'yiladigan siyosiy talab emas; u shaxsning ichki intizomi, jamoadagi is-

honch, mehnatga munosabat, ilmning qadrlanishi va muhtojlarga g‘amxo‘rlik qilishni birlashtiradigan umumiy axloqiy prinsip sifatida namoyon bo‘ladi [1; 5].

Ilmiy adabiyotlarda Jomiyning tasavvufiy merosi, Navoiyning gumanizmi, uning madaniy homiyligi va davlatchilik faoliyati alohida yo‘nalishlarda o‘rganilgan [3; 4; 12–15]. Biroq ikki mutafakkirda adolat va komil inson konsepsiyalarining ichki bog‘lanishi, ularning shaxsiy kamolotdan ijtimoiy tartibga o‘tish mexanizmi hamda nazariy g‘oyaning amaliy davlatchilik bilan munosabati maxsus komparativ muammo sifatida yanada keng tahlilni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijtimoiy-axloqiy merosida adolat va komil inson konsepsiyalarining mazmuni, o‘zaro yaqinligi va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: ikki mutafakkir asarlarida inson kamoloti mezonlarini tizimlashtirish; adolatning shaxsiy va ijtimoiy o‘lchamlarini ajratish; hukmdor, olim, mehnatkash va darvesh obrazlariga berilgan axloqiy baholarni qiyoslash; Jomiy g‘oyalarining Navoiy ijtimoiy tafakkurida ijodiy davom ettirilish xususiyatlarini ochib berish.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning asosiy materiallarini Jomiyning «Bahoriston» asari, uning tasavvuf va ma’naviy kamolotga oid qarashlari, shuningdek, Navoiyning «Mahbub ul-qulub», «Hayrat ul-abror», «Lison ut-tayr», «Saddi Iskandariy» va «Vaqfiya» asarlari tashkil etdi [1; 5–9]. «Bahoriston»da axloqiy hikoyat, pand-nasihat va timsollar orqali inson fazilatlari yoritilsa, «Mahbub ul-qulub»da turli ijtimoiy toifa va kasb egalarining jamiyatdagi vazifasi hamda axloqiy qiyofasi tahlil qilinadi [1; 5]. «Hayrat ul-abror» va «Saddi Iskandariy» adolat, hukmdor mas’uliyati va ijtimoiy tartib masalalarini badiiy-falsafiy modellar vositasida ochadi [6; 8]. «Lison ut-tayr» esa shaxsning ma’naviy safarini jamoaviy tajriba va rahbarlik muammosi bilan bog‘laydi [7].

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod ikki mutafakkir qarashlarining Hirot madaniy muhiti, temuriylar davlatchiligi va naqshbandiylik an’analari bilan bog‘liq jihatlarini aniqlash uchun qo‘llanildi. Germenevtik yondashuv badiiy timsollar, hikoyatlar va axloqiy hukmlarning matn ichidagi ma’nosini sharhlashga xizmat qildi. Konseptual tahlil orqali «adolat», «komil inson», «nafs tarbiyasi», «xalq manfaati», «saxovat» va «xizmat» kategoriyalari o‘zaro bog‘langan tushunchalar tizimi sifatida o‘rganildi.

Kontent-tahlilda asarlardagi takroriy axloqiy pozitsiyalar to‘rt asosiy blokka ajratildi: birinchisi — shaxsning ichki tarbiyasi; ikkinchisi — insonlararo munosabatlar; uchinchisi — kasbiy va ijtimoiy burch; to‘rtinchisi — davlat va rahbar mas’uliyati. Qiyosiy tahlil bir xil kategoriyaning ikki mutafakkirdagi mazmun doirasi, ifoda usuli va amaliy yo‘nalishini solishtirish asosida olib borildi.

Manbalarni talqin qilishda tarixiy matnlarni zamonaviy siyosiy yoki huquqiy tushunchalarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglashtirishdan saqlanildi. Masalan, Navoiydagi «xalq manfaati» yoki «adolatli shoh» g‘oyalari hozirgi konstitutsiyaviy davlat nazariyasi bilan bir xil emas. Biroq ular hokimiyatning axloqiy cheklovlari, jamoat farovonligi va rahbarning shaxsiy mas’uliyati haqidagi tarixiy qarashlar sifatida tahlil qilindi. Bunday yondashuv o‘tmish merosining mazmunini saqlagan holda uning zamonaviy ahamiyatini ehtiyotkorlik bilan baholash imkonini beradi.

NATIJALAR

1. Jomiy ta’limotida ichki adolat va ma’naviy kamolot

Jomiyning axloqiy dunyoqarashida inson kamoloti tashqi obro‘ yoki ijtimoiy maqomdan emas, qalbning tarbiyasi va xulqning barqarorligidan boshlanadi. «Bahoriston»da bilim, hikmat, kamtarlik, saxovat, qanoat va rostgo‘ylik ijobiy obrazlar orqali targ‘ib etilsa, kibr, tama, riyo, johillik va zolimlik shaxsni ham, jamoani ham buzuvchi illatlar sifatida ko‘rsatiladi [1; 2]. Bu yerda hikoyatlar axloqiy qoidaga oddiy illustrasiya emas; ular turli ijtimoiy vaziyatda qaror qabul qilishning oqibatlarini ko‘rsatuvchi tajriba modeli vazifasini bajaradi.

Jomiyda komil inson tushunchasi tasavvufiy o‘zini tarbiyalash bilan chambarchas bog‘langan. Nafs ustidan nazorat, niyatning xolisligi, ilmni amal bilan birlashtirish va odamlarga manfaat yetkazish komillikning asosiy belgilari sanaladi. Uning tasavvufiy qarashlari haqidagi tadqiqotlarda «Nafahot al-uns»ning sufiy tarjimai hollarini tizimlashtirgan muhim manba ekani ta’kidlanadi [4]. Mazkur an’ana komillikni yakka holdagi ruhiy tajriba emas, ustoz-shogirdlik, xizmat va axloqiy namuna orqali jamoaga uzatiladigan ma’naviy meros

sifatida tushunishga yordam beradi.

Jomiyning adolat haqidagi fikrlarida ikki daraja ajralib turadi. Birinchi daraja — insonning o‘ziga nisbatan adolati: istak va burch, so‘z va amal, ilm va xulq o‘rtasidagi muvozanat. Ikkinchi daraja — boshqalarga nisbatan adolat: hukm chiqarishda xolislik, ojizga zulm qilmaslik, mansabdan shaxsiy naf uchun foydalanmaslik va inson qadrini saqlash. Shu ma’noda ichki tarbiya ijtimoiy adolatning zarur shartiga aylanadi. O‘z nafsini boshqara olmagan shaxs boshqalar taqdiriga daxl qiluvchi vazifada ham adolatni saqlay olmaydi.

Jomiyning axloqiy modelida ilmning o‘rni ham alohidadir. Ilm maqtanish, bahsda g‘olib kelish yoki mansab orttirish vositasiga aylansa, u axloqiy qiymatini yo‘qotadi. Foydali bilim esa insonning o‘zini anglashi, boshqalarga yordam berishi va noto‘g‘ri xulqdan saqlanishiga xizmat qiladi. Shuning uchun Jomiyda olimning maqomi bilim hajmi bilan emas, uning xulqi va jamoaga foydasi bilan baholanadi.

2. Navoiyda ijtimoiy adolat va faol komil inson modeli

Navoiy Jomiyga xos ichki poklanish va irfoniy kamolot g‘oyalarini qabul qilgan holda, ularni keng ijtimoiy mazmun bilan boyitadi. «Mahbub ul-qulub»da insonlar turli tabaqa va kasblarga ajratilib, har bir toifaning jamiyat oldidagi vazifasi, foydali va zararli xususiyatlari tahlil qilinadi [5]. Asarda podshoh, vazir, qozi, mudarris, tabib, kotib, savdogar, dehqon, hunarmand, shoir va boshqa toifalarga munosabat kasbiy faoliyatning axloqiy natijasiga qarab belgilanadi. Demak, Navoiy uchun komillik faqat shaxsiy taqvodorlik emas, ijtimoiy rolni halol va mas’uliyat bilan bajarishdir.

«Mahbub ul-qulub»dagi ijtimoiy tipologiyaning muhim xususiyati shundaki, mutafakkir biror kasbni mutlaq ravishda yaxshi yoki yomon deb baholamaydi. Masalan, bilimli va shafqatli tabib jamiyat uchun manfaatli, malakasiz yoki tamagir tabib esa inson hayoti uchun xavflidir. Mudarris ilm va tarbiyani uyg‘unlashtirsa qadrli, bilimni mansab yoki o‘zini ko‘rsatish vositasiga aylantirsa tanqidga loyiqdir [5]. Bu yondashuv axloqiy bahoni shaxsning ijtimoiy maqomidan uning amali va mas’uliyatiga ko‘chiradi.

Navoiyning adolat konsepsiyasi «Hayrat ul-abror»da axloqiy-didaktik, «Saddi Iskandariy»da esa siyosiy-falsafiy mazmunda chuqurlashadi [6; 8]. Odil hukmdor mamlakatni faqat farmon va jazo bilan emas, bilim, maslahat, xalq ahvolidan xabardorlik va shaxsiy nafsini cheklash bilan boshqaradi. Zolim hukmdor esa mamlakat resurslarini shaxsiy manfaatga bo‘ysundirib, ishonchni yo‘qotadi va ijtimoiy tartibni zaiflashtiradi. Shu tariqa adolat hukmdorning shaxsiy fazilati bo‘lish bilan birga, davlat barqarorligining amaliy sharti sifatida ko‘rsatiladi.

Navoiyning «Vaqfiya»si uning nazariy qarashlari amaliy faoliyat bilan bog‘langanini ko‘rsatuvchi muhim manbadir [9]. Temuriylar davridagi madaniy homiylik va vaqf muassasalarini o‘rgangan tadqiqotlarda Navoiyning ta’lim, diniy-ma’rifiy va xayriya inshootlarini qo‘llab-quvvatlagani, ularning moliyaviy asoslarini tashkil etgani tahlil qilinadi [12; 14; 15]. Bu holat Navoiyda komil inson obrazi jamoat manfaati uchun moddiy va tashkiliy mas’uliyatni ham o‘z ichiga olganini tasdiqlaydi.

«Lison ut-tayr»dagi qushlar safari shaxsning ma’naviy izlanishini ifodalasa-da, safar jamoa holatida kechadi [7]. Qushlarning ikkilanishi, qo‘rquvi va bahonalari inson ruhiyatidagi to‘siqlarni anglatadi; Hudhud esa rahbarlikning zo‘ravonlikka emas, ma’rifat, sabr va ishontirishga asoslangan modelini namoyon etadi. Bu asarda komillik manzilga yetishdan ko‘ra, o‘zlikni tanish, jamoaviy harakat va haqiqat oldidagi mas’uliyat jarayoni sifatida ochiladi.

3. Adolatning shaxsiy fazilatdan ijtimoiy tizimga o‘tishi

Qiyosiy tahlil Jomiy va Navoiyda adolatning umumiy ma’naviy asosga ega ekanini, biroq uning ifoda ko‘lami turlicha kengayganini ko‘rsatdi. Jomiyda adolat, avvalo, qalb va xulq muvozanati, insonning o‘z nafsi ustidan hukmronligi hamda boshqalar haqqiga rioya qilishda namoyon bo‘ladi. Navoiyda esa shu ichki mezonlar ijtimoiy institutlar faoliyatiga tatbiq etiladi: odil podshoh, halol vazir, bilimli mudarris, shafqatli tabib va mehnatkash dehqon jamiyatning axloqiy tuzilmasini tashkil etadi [5; 6].

Ikki mutafakkirning yondashuvini «ichki adolat — munosabatlar adolati — institutsional adolat» zanjiri orqali ifodalash mumkin. Ichki adolat shaxsda niyat va amal muvofiqligini ta’minlaydi. Munosabatlar adolati boshqalarga hurmat, rostgo‘ylik va zulmdan tiyilishda ko‘rinadi. Institutsional adolat esa davlat va kasbiy faoliyatning xalq manfaatiga xizmat qilishini talab etadi. Jomiy mazkur zanjirning birinchi va ikkinchi bo‘g‘inlarini chuqur ma’naviy asoslasa, Navoiy uchinchi bo‘g‘inni keng ijtimoiy tipologiya va davlatchilik tajribasi bilan

mustahkamlaydi.

Navoiy yashagan davrda markazlashtirish, moliya va ma’muriy boshqaruv masalalari atrofida siyosiy kurashlar mavjud bo‘lgani tarixiy tadqiqotlarda ko‘rsatiladi [13]. Shu tarixiy sharoit uning asarlarida rahbarning shaxsiy axloqi, maslahat, moliyaviy halollik va xalqning arz-dodiga e’tibor masalalarining kuchli ifodalanishini tushunishga yordam beradi. Biroq Navoiyning ijtimoiy tanqidi faqat muayyan siyosiy nizoga bog‘liq emas; u hokimiyatning axloqiy maqsadi haqida umumlashtirilgan qarashni shakllantiradi.

4. Qiyosiy natijalar

Tahlil mezoni	Abdurahmon Jomiy	Alisher Navoiy	Qiyosiy xulosa
Komil inson	Ichki poklanish, irfoniy idrok, nafs tarbiyasi	Ma’naviy yetuklik bilan birga ijtimoiy xizmat va faollik	Navoiy Jomiydagi ichki kamolot modelini ijtimoiy mas’uliyat bilan kengaytiradi.
Adolat	Shaxsiy xulq va insonlararo munosabatlarning me’yori	Davlat boshqaruvi va kasbiy burchning asosiy mezoni	Adolat shaxsiy fazilatdan ijtimoiy institutlar tamoyiliga o‘tadi.
Ilm	Qalbni poklash va haqiqatni anglash vositasi	Shaxs va jamiyat taraqqiyoti, davlat boshqaruvi uchun amaliy resurs	Ilm har ikkisida axloq bilan birlashganda qiymat kasb etadi.
Hukmdor	Zulmdan tiyiluvchi, oqil va insofli rahbar	Xalq ahvolini biluvchi, maslahatli va mas’ul davlat arbobi	Navoiy rahbarlik mezonlarini amaliy boshqaruv nuqtai nazaridan batafsillashtiradi.
Saxovat	Tama va xudbinlikka qarshi ma’naviy fazilat	Xayriya, vaqf va jamoat infratuzilmasini qo‘llab-quvvatlash shakli	Nazariy saxovat Navoiyda institutsional xayr-saxovat darajasiga ko‘tariladi.
Tasavvuf	Ichki poklanish va ma’rifat maktabi	Ichki kamolotni xalq xizmati bilan bog‘lovchi yo‘l	Ikkisida ham tasavvuf ijtimoiy befarqlikni emas, mas’uliyatni talab qiladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar Jomiy va Navoiy ijtimoiy-axloqiy qarashlarini «ustoz g‘oyasi — shogird takrori» kabi soddalashtirilgan sxema asosida tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Navoiy Jomiyning ma’naviy ta’sirini qabul qilgan, biroq uni o‘z davlatchilik tajribasi, turkiy adabiy muhit va jamoatchilik faoliyati bilan qayta ishlagan. Shu sababli ikki mutafakkir o‘rtasidagi munosabatni vorislik bilan birga ijodiy transformatsiya sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Jomiyda axloqiy islohning boshlang‘ich nuqtasi shaxsning ichki olami hisoblanadi. Qalbdagi kibr, hirs va riyo bartaraf etilmas ekan, tashqi tartib barqaror bo‘lmaydi. Navoiy ham bu tamoyilni saqlaydi, ammo insonning ichki holatini uning jamoatdagi amali orqali sinovdan o‘tkazadi. «Mahbub ul-qulub»dagi ijtimoiy toifalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yaxshi niyat kasbiy mahorat va amaliy foyda bilan birlashmasa, yetarli axloqiy natija bermaydi [5].

Bu nuqta ikki mutafakkirning ilmga munosabatida yaqqol ko‘rinadi. Jomiy ilmni ma’rifat va axloqiy o‘zgarishga xizmat qiluvchi vosita sifatida qabul qiladi. Navoiy esa olim, mudarris, kotib va tabibning ijtimoiy vazifasini belgilab, bilimning jamoat oldidagi mas’uliyatini ko‘rsatadi. Shunday qilib, bilim shaxsiy fazilat emas, ishonch yuklangan ijtimoiy resursga aylanadi.

Adolatli hukmdor konsepsiyasi ham ikki darajada namoyon bo‘ladi. Jomiyning pand-nasihat ruhidagi hikoyatlarida hukmdor zulmdan qaytishi, oqillar so‘ziga quloq tutishi va mag‘rurlikdan saqlanishi kerak. Navoiyda esa bu talablar boshqaruv amaliyoti bilan to‘ldiriladi: vazir tanlash, maslahatga rioya qilish, mansabdorlarni nazorat etish, xalqning arzini eshitish va boylikni umumiy manfaatga yo‘naltirish. Temuriylar davridagi siyosiy-iqtisodiy munosabatlarni o‘rgangan ishlar Navoiyning bunday masalalarga bevosita davlat tajribasi asosida yondashganini ko‘rsatadi [12; 13; 15].

Navoiyning madaniy va xayriya homiyligi komil inson konsepsiyasining amaliy ko‘rinishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Vaqf faoliyatiga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotda Ixlosiya majmuasining ta’lim va xayr-saxovat vazifalari tahlil qilingan [14]. Bu ma’lumotlar Navoiy uchun saxovat tasodifiy ehson emas, barqaror ijtimoiy manfaat keltiradigan tizimli faoliyat bo‘lganini ko‘rsatadi. Jomiydagi saxovat va xizmat g‘oyasi shu tariqa Navoiyda tashkiliy-institutsional shakl kasb etadi.

Biroq Navoiyni faqat amaliy davlat arbobi, Jomiyni esa faqat ichki ruhiyat mutafakkiri sifatida keskin ajratish ham to‘g‘ri emas. Jomiy asarlarida jamiyat va hukmdor axloqiga oid aniq fikrlar mavjud; Navoiyning «Lison ut-tayr» va

lirik merosida esa irfoniy o‘zini anglash markaziy ahamiyat kasb etadi [1; 7]. Farq mutlaq emas, balki ustuvorlik va ifoda ko‘lamidadir: Jomiy ma’naviy manbani chuqurlashtiradi, Navoiy esa uni ijtimoiy munosabatlar va institutlarga tatbiq qiladi.

Tadqiqot natijalari axloqiy tarbiya masalasida ham muhim xulosa beradi. Har ikki mutafakkir uchun yaxshi xulq tayyor qoidalarni yodlash emas, muntazam mashq, o‘zini nazorat qilish va amaliy mas’uliyat natijasidir. Komil inson ham xatosiz ideal obraz emas; u nafs, manfaat va qo‘rquv bilan kurashib, o‘z burchini anglashga intiladigan shaxsdir. Shu sababli ular merosini ta’limda faqat hikmatli iboralar to‘plami sifatida emas, axloqiy qaror qabul qilish modellari sifatida o‘rganish samarali bo‘ladi.

Mazkur komparativ tahlilning cheklovi shundaki, maqolada ikki mutafakkirning barcha asarlari emas, adolat va komil inson masalasiga bevosita daxldor asosiy matnlar tanlab olindi. Keyingi tadqiqotlarda Jomiyning «Haft avrang» dostonlari, Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat», «Majolis un-nafois» va lirik devonlari keng korpus asosida o‘rganilishi mumkin. Shuningdek, Jomiy va Navoiy konsepsiyalarini Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Sa’diy va Nizomiyning siyosiy-axloqiy qarashlari bilan qiyoslash Sharqda adolat g‘oyasining tarixiy evolyusiyasini chuqurroq ochib beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijtimoiy-axloqiy merosida adolat va komil inson konsepsiyalari umumiy irfoniy-gumanistik asosga ega ekani, biroq ularning mazmun va amaliy yo‘nalishida muayyan farqlar mavjudligi aniqlandi.

Birinchidan, Jomiy komil insonni, avvalo, nafsini tarbiyalagan, niyatini poklagan, ilm va amalni uyg‘unlashtirgan, kamtar va saxovatli shaxs sifatida talqin qiladi. Uning modelisida ichki adolat — insonning istaklari, burchi, so‘zi va amali o‘rtasidagi muvozanat — barcha ijtimoiy fazilatlarning manbai hisoblanadi.

Ikkinchidan, Navoiy mazkur ma’naviy modelni qabul qilib, uni kasbiy burch, davlat xizmati, xalq manfaati va jamoat farovonligi bilan kengaytiradi. Navoiyda komil inson jamiyatdan chetdagi mutlaq zohid emas, balki o‘z bilimi, mehnati, mansabi yoki boyligini odamlarga foyda keltirishga yo‘naltirgan faol shaxsdir.

Uchinchidan, har ikki mutafakkirda adolat hukmdorning shaxsiy fazilati bilan cheklanmaydi. U insonlararo ishonch, kasbiy halollik, ilmning mas’uliyati, muhtojlarga yordam va jamoat tinchligini ta’minlovchi kompleks axloqiy mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy bu g‘oyani ijtimoiy toifalar va boshqaruv institutlariga tatbiq etib, adolatning amaliy mexanizmlarini batafsilroq yoritadi.

To‘rtinchidan, Jomiy va Navoiy merosida tasavvuf ijtimoiy befarqlikni anglatmaydi. Ichki poklanish odamlardan uzilish uchun emas, ularga halol va xolis xizmat qilish uchun ma’naviy tayyorgarlik vazifasini bajaradi. Jomiyda bu qoida irfoniy-axloqiy hikoyatlar va sufiy namunasi orqali, Navoiyda esa davlatchilik, kasbiy mas’uliyat va xayriya faoliyati orqali ifodalanadi.

Beshinchidan, ikki mutafakkir qarashlarining qiyosiy o‘rganilishi Sharq ijtimoiy axlog‘ida shaxs va jamiyat bir-biriga qarshi qo‘yilmaganini ko‘rsatadi. Shaxsiy kamolot jamiyatga xizmat bilan sinovdan o‘tadi, adolatli jamiyat esa axloqiy mas’ul insonlar faoliyati orqali barpo etiladi.

Shu asosda Jomiy va Navoiyning ijtimoiy-axloqiy merosini falsafa, etika, adabiyot tarixi, ma’naviyat asoslari va davlat boshqaruvi etikasi fanlarida kompleks o‘rganish maqsadga muvofiq. Ularning asarlaridagi hikoyat va ijtimoiy tiplarni muammoli vaziyatlar, keyslar va qiyosiy tahlil shaklida o‘qitish talabalarda axloqiy mulohaza, mas’uliyatli qaror qabul qilish va tarixiy manbani tanqidiy anglash ko‘nikmalarini rivojlantirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston [Elektron manba]. Ziyouz elektron kutubxonasi. Murojaat sanasi: 23.07.2026.

2. Jami. The Behāristān (Abode of Spring). Benares: Kama Shastra Society, 1887.

3. Losensky, P. Jāmi i. Life and Works // Encyclopaedia Iranica. Vol. XIV, Fasc. 5. 2008. P. 469–475.

4. Algar, H. Jāmi ii. And Sufism // Encyclopaedia Iranica. Vol. XIV, Fasc. 5. 2008. P. 475–479.

5. Navoiy, A. Mahbub ul-qulub (Qalblar sevgilisi). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.

6. Navoiy, A. Hayrat ul-abror. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1974.

7. Navoiy, A. Lison ut-tayr. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.

8. Navoiy, A. Saddi Iskandariy: nasriy bayon. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978.

9. Navoiy, A. Asarlar: 15 jildlik. 13-jild. Toshkent, 1963–1968.

10. Navoiy, A. Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. Toshkent: Fan, 1987–2002.

11. Devereux, R. (trans. and ed.). Judgment of Two Languages: Muhakamat al-Lughatayn by Mir ‘Ali Shir Nawā’i. Leiden: E. J. Brill, 1966.

12. Subtelny, M. E. Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids // International Journal of Middle East Studies. 1988. Vol. 20, No. 4. P. 479–505.

13. Subtelny, M. E. Centralizing Reform and Its Opponents in the Late Timurid Period // Iranian Studies. 1988. Vol. 21, No. 1–2. P. 123–151.

14. Subtelny, M. E. A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlāṣiyya Complex of ʻAlī Shīr Navāʾī in 15th-Century Herat and Its Endowment // Journal of the American Oriental Society. 1991. Vol. 111, No. 1. P. 38–61.

15. Subtelny, M. E. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Leiden: Brill, 2007. 411 p.

16. Hodgkin, S. Persianate Verse and the Poetics of Eastern Internationalism. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

17. Valixoʻjaev, B. Buyuk maʼnaviy murshid. Toshkent: Fan, 2004.

18. Hoberman, B. Chaucer of the Turks // Aramco World. 1985. January–February.